

УДК 908.(477)(091)

Бездрабко В.В. (м. Київ)

ІСТОРИКО-ЕКОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В КРАЄЗНАВСТВІ 1920–1930-Х РР.

Автор висвітлює стан еколого-краєзнавчої роботи, розкриває шлях взаємодії державних і громадських структур у покращенні екологічної справи.

Ключові слова: наркомземсправ, комісія, інспектор, публікації, комітет краєзнавства, свідомість, праці.

Екологічна думка в національній культурі має давнє походження. В усній дописемній народній творчості і в перших писемних вітчизняних свідченнях знаходимо роздуми про стосунки природного середовища і людинності¹. В епоху Відродження та реформаційних учень, а особливо в добу Наукової революції проблема взаємин людини з природою стає предметом професійних студій філософів-натуралістів². Успадкована система оцінювання стосунків людської спільноти з природним середовищем за нових координат культурного виміру знаходить втілення у роздумах Г. Смотрицького, К. Саковича, Ф. Прокоповича, С. Калиновського, С. Кулябки, Г. Сковороди та ін³. Їхні синкретичні теологічні, політичні, економічні, духовно-етичні, естетичні експлікації взаємозв'язків, впливів, залежностей індивіда і природи створили ґрунт для розгортання майбутньому загальних і конкретних природничих студій на нових теоретико-методологічному та науково-методологічному рівнях.

У ХІХ столітті, коли людство вступило в епоху глибоких індустріальних перетворень та їх наслідків, закономірно зростає увага до природного середовища і людини в ньому як об'єкта науки та невід'ємної умови досягнення закономірностей буття соціуму. Рух за утвердження морально-етичного, естетичного, усвідомленого ставлення особи до природи в час техногенізації життя суспільства закладає підмурки для зведення науки про взаємини живих істот із довкіллям, яку 1863 року відомий німецький учений Е. Геккель назвав "екологією". Ми схильні вважати, що перші екологічні узагальнення, знання є похідними розвитку традиційних наук – географії, історії, біології, медицини, філософії, етики, естетики, психології. В умовах їх розгортання, спеціалізації відбувається теоретичне та науково-методичне оформлення нової галузі наукових знань – екології. М. Максимович і Д. Велланський, П. Куліш і Я. Головацький, С. Подолінський і Хв. Вовк, Г. Мірчук і Т. Юркевич, М. Туган-Барановський і М. Грушевський показали власними студіями синтез класичної української натурфілософії з новітніми європейськими течіями⁴. Народження екології як галузі знань супроводжувалося заснуванням відповідних установ, закладів, появою тематичних періодичних видань, проведенням відповідних зібрань⁵.

У літописі історії української екологічної думки виняткове місце посідають перші десятиріччя початку ХХ ст., зокрема двадцяті роки⁶.

Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів, цілий напрямок людського пізнання, спрямований на з'ясування засад, домінант, шляхів досягнення гармонії людини у стосунках із довкіллям, утверджується як *наука і особливої вартості державна справа*.

Чільне місце у системі екології займає традиція природоохорони. Про ставлення держави до останньої свідчать декрети, постанови, розпорядження й інші підзаконні акти, які переслідували мету створення єдиної мережі контролю за природокористуванням і унормуванням здійснення експедицій із обстеження природних об'єктів, їх реєстрацію, систематизацію; проведення широких комплексних досліджень для популяризації екологічних знань; удосконаленням правничо-комунікативної бази⁷. Це – акти "Про створення заповідників" (1921), "Про охорону пам'ятників природи, садів і парків" (1921), "Про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини і природи" (1924), "Про пам'ятники культури й природи" (1926) та ін.⁸

Великий внесок у справу устаткування природокористування, збереження довкілля зробили державні центральні і місцеві розпорядчо-управлінські органи влади. Для прикладу вкажемо на попередників і сучасників Сільськогосподарського наукового комітету – природничий підвідділ з ботанічною секцією відділу дослідної справи при Міністерстві земельних справ Генерального секретаріату першої УНР, відділ охорони природи при Департаменті державного майна, відділ охорони природи при Міністерстві хліборобства другої УНР – і, нарешті, на нього самого, який "при різних урядах" носив "різні назви та в різних формах виявляв свою діяльність"⁹. Спочатку його секція охорони природи¹⁰, а з часом – Комісія охорони природи (1924), яка у 1926 р. стає структурним підрозділом дослідного відділу при Сільськогосподарській комісії НКЗС УСРР, що зорганізувалася на основі одноіменного комітету, перетворюються на центри популяризації розвитку заповідної справи в країні, складання „енциклопедії” природи¹¹. Видатними діячами названих установ були відомі природознавці В. Аверін, В. Вернадський, О. Кривуша, В. Огієвський, П. Тутковський, М. Шарлемань, О. Яната та ін.¹² Науково-методичні пошуки та їх практична реалізація проводилася навколо вивчення взаємозалежностей обставин генези природи, суспільства, держави і

внаслідок цього – навколо потреби переходу від панування над природним середовищем до “опікування” ним.

Помітну роль у популяризації природоохорони відіграв Центральний інспектор у справі охорони пам’ятників природи при Укрголовнауці, посаду якого з 1925¹³ по 1929 рр. обіймав відомий науковець, професор ХІНО О. Федоровський, та чотири крайові інспектури – Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська¹⁴, що очолювалися активістами екологічного руху в Україні – професорами Є. Лавренком, М. Шарлеманем, А. Бравнером, М. Акимовим відповідно¹⁵. До регіонального відання крайових інспектур охорони пам’яток природи з центром у Харкові увійшло 13 округів, Києва – 17, Одеси – 7, Дніпропетровська – 4¹⁶. Їх науково-практична діяльність – складання з метою вивчення реєстру різнотипних пам’яток природи, проведення паралелей між сучасним і минулим станами навколишнього середовища певного регіону, видання періодичних чи продовжуваних книжкових одиниць задля поширення ідеї охорони природи, збирання відомостей “про всі пам’ятки природи, які збереглися, яким загрожує велика небезпека з боку напруженого використання природничих сил...”, виявлення тих, які “мають наукову вартість”, доведення того, що “тимчасові вигоди від недовгого використання, або навіть одноразового знищення цих... пам’яток не можна порівняти з їхньою величезною науковою цінністю та економічними наслідками їх нового всебічного вивчення”¹⁷ – знайшла відлуння у праці багатьох місцевих краєзнавчих осередків.

Природоохоронний напрям відстежується у діяльності всеукраїнських Управлінні лісами та Спілці мисливців і рибалок, Товаристві захисту тварин і рослин, що відображено в організаційно-розпорядчій документації, рішеннях їх з’їздів¹⁸. Для них зміст роботи полягав у детальному вивченні змін у часі стану флори та фауни, що населяли їх, з метою з’ясування рамок неруйнівних можливостей експлуатації, використання природних багатств людиною, суспільством.

Найвищим досягненням згаданих установ є конституювання ідеї заповідної справи як пріоритету державної природоохоронної політики. При історичному екскурсі у світлі тривкості і наявності ми відкриваємо її постійність і продовження¹⁹. Як результат, на початку 1930-х рр. в Україні діяло шість державних заповідників – “Асканія-Нова”, “Гористе”, “Конча-Заспа”, “Лісостеповий ім. Т. Г. Шевченка”, Надморський та Піщаний заповідники²⁰. Головним гаслом їх діяльності було підвищення флористичної, фауністичної, ценотичної та ландшафтно-репрезентативності природного фонду країни. Вирішення проблем збереження територій та об’єктів природного середовища, їх відтворення і використання знайшло позитивний відгук на Міжнародному конгресі з охорони природи (м. Брюссель, 1927 р.)²¹.

Крім управлінських органів державної влади, значний внесок у розвиток природоохоронної

справи в Україні зробили наукові інституції. Передусім це складові Всеукраїнської Академії наук: природничий відділок фізико-математичного відділу, українські геодезичний, геологічний науково-дослідні інститути, акліматизаційний, ботанічний сади, Всеукраїнське географічне й Українське наукове товариства та ін.

На відміну від історичних гуртків, товариств, об’єднань наукового, аматорського характеру, котрі з революційними подіями 1917–1920 рр. переважно припинили своє буття, природничі здебільшого продовжували діяльність. Серед таких варто вказати на Харківське товариство дослідників природи (1869), Київське орнітологічне товариство ім. Кеслера (1909), Хортицьке товариство охорони природи (1916) та ін. Поряд із ними потужно заявили про себе й новоутворювані краєзнавчі осередки природоохоронної діяльності²².

Інтереси природознавців зосереджувалися навколо двох організуючих стрижнів: науково-дослідницького і популяризаторського. Спільним для них є прагнення до здобуття і систематики екологічних знань, докладного обґрунтування масштабів дозволеного природокористування, без трагічних наслідків для життя людини в майбутньому. Результати природничих досліджень узагальнювалися переважно на основі моралізованого ставлення до довкілля, що було викликано закріпленням філософсько-етичних, естетичних початків в екології. Неабияке значення для них мало втілення набутоків у педагогіку, навчально-виховний процес²³. Так, при Харківському ІНО з 1922 року як навчально-допоміжний заклад діяв заснований у 1919 році Інститут розповсюдження природознавства, Одеському – товариства природодослідників і географічне, Кам’янець-Подільському – товариство подільських природодослідників і любителів природи, Херсонському – біологічна станція, Київському – товариство природодослідників і т. д.²⁴

Надзвичайна “стиснутість”, складність, політематичність природоохоронних процесів створили таку насичену подіями часову перспективу, що кожна конкретна частинна крапка на ній дозволяє відчувати їх динаміку настільки, наскільки взагалі її можна відчувати, коли співіснують і плутаються численні “раніші” і “пізніші” історіографічні традиції.

Досягнення в сфері природоохорони України пов’язані також з іменами багатьох науковців, які активно співпрацювали з краєзнавчими осередками, зокрема Українським комітетом краєзнавства (УКК) та його періодичним органом – часописом „Краєзнавство” (1927–1930). Із-поміж інших укажемо на Д. Зайцева, А. Курила-Кримчака, Є. Лавренка, П. Погребняка, С. Постриганя, С. Тисаревського, А. Феценка, О. Янату та ін.²⁵ Не деталізуючи наведені вище факти, наважимося на оцінку стану і розвитку природоохоронної справи в УСРР, історичної екології у 1920-х – початку 1930-х рр., оперуючи визначеною кількістю тематичних робіт, зокрема матеріалами часопису “Краєзнавство”.

УКК значну частину обсягу журнальних чисел відводив під історико-екологічні публікації, більшість яких складається зі взаємопов'язаних і взаємонакладених осмислених авторських "схоплень" природоохоронними переконаннями потреб дійсності. Звертає увагу на себе низка різнопланових за сюжетом і текстовою композицією дописів за авторством Є. Лавренка, П. Погребняка, С. Постриганя, С. Тисаревського, А. Феценка та інших, але з об'єднувальною головною лінією – прагненням виробити окремі пункти програми забезпечення гармонії стосунків людини з природою.

Євгену Лавренку, відомому історичу флористики, геоботаніку, діячу заповідної справи належать дві статті, опубліковані у журналі "Краєзнавство" з красномовними назвами "Рослинність цілих степів України та їх охорона" та "Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона"²⁶. Остання вийшла у співавторстві з П. Погребняком, відомим географом, лісознавцем, учасником природоохоронного руху²⁷. В. Борецько назвав ці розробки Є. Лавренка найцікавішими за тематикою охорони природи з усіх підготовлених і опублікованих ним у 1920-і роки²⁸.

У той час в Україні з ініціативи вищих органів державної влади та управління проводилося суцільне картографування (на основі попереднього вивчення) цілих степів країни. Початкові напрацювання на цій царині належать В. Талієву, Й. Пачоському, С. Постриганю, О. Янати та ін.²⁹ Важливість оперативного складання карти степових зон, заповідників пояснювалася змінами у структурі землекористування, які сталися у результаті запровадження нової економічної реформи та націоналізації землі. Вивчалися такі агрокліматичні зони, як Полісся, Західний, Центральний, Східний лісостепи, Північний і Південний степи³⁰. За дорученням Бюро Українського комітету охорони природи упродовж 1926–1928 рр. Є. Лавренко обстежував цілині землі, степи в межах усієї України, співпрацюючи з місцевими науковими, краєзнавчими силами³¹. Праця науковця стала своєрідним узагальненням досягнень у дослідженні степів і проектуванням шляхів подальшого студювання піднятої проблеми³².

Зазначаючи, що дослідження цілих степів є комплексним питанням, бо передбачає висвітлення таких чинників минулого й сучасного буття географічних комплексів, як ґрунтовий покрив, геологічний розвиток, рельєф, клімат, залягання підземних і поверхневих вод, тваринний світ, Є. Лавренко зцентровує структуру тексту навколо розгляду їх рослинного покриву³³. Думка науковця про те, що вивчення рослинного покриву дозволить районувати українські степи, значною мірою визначила сучасний їй пошук науковців у цьому напрямку. Користуючись напрацюваннями проф. А. Алексєєва, В. Альохіна, Й. Пачоського, учений географічно окреслює кордони степів країни, дає при цьому коротку різнопланову й різночасову фізичну описову характеристику³⁴. На основі досліджень крайових інспек-

тур охорони природи, крім існуючих степових державного і місцевого значення заповідних зон, науковець аргументовано пропонує організувати ще 18 заповідників³⁵. Названі для охорони цілині степи України характеризувалися різними категоріями складових природоохоронного фонду. Це автоматично передбачало й різницю в завданнях екологів: охорона і (чи) відновлення природних ресурсів указаних місцевостей³⁶. Як відзначає В. Борецько, публікація Є. Лавренка послужила значним поштовхом розгортанню природоохоронної справи навколо цілих степових земель УСРР³⁷. У Санкт-Петербурзькому відділі Архіву РАН зберігається звіт Євгена Лавренка про роботу Харківської крайової інспектури охорони природи протягом 1927–1928 рр., який містить інформацію про створення двох заповідників місцевого значення за цей період, один з них – цілина Михайлівського кінного заводу, що на Сумщині, – з'явився після безпосереднього клопотання Голови Харківської крайової інспектури охорони природи і його обстежень, відображених у роботі "Рослинність цілих степів України та їх охорона"³⁸. М. Шарлемань, відгукуючись про справу створення степових заповідників в Україні 1920-х рр., відзначав винятковість подібних природоохоронних заходів для Європи (крім Росії) і високий ступінь їх організації, за яким вони "можуть конкурувати з аналогічними заповідниками Північної Америки"³⁹.

Не менш цікавою й актуальною на той час стала поява спільної праці Є. Лавренка і П. Погребняка, присвяченої охороні лісів, їх пам'яток⁴⁰. Посилена увага до вивчення лісів в Україні у 20-х роках ХХ ст. зазнала впливу „натхнення" І з'їзду лісознавців Української держави (1918), огорненого новими теоретичними знахідками та практичними здобутками І. Боріг-ревса, Г. Висоцького, К. Гаєра, В. Гумана, В. Дуб'янського, Х. Мелдера, Г. Морозова, П. Молоківа-Журського, А. Новака, Й. Пачоського, Г. Танфільєва та інших вітчизняних і зарубіжних фахівців⁴¹.

Ліс, як найпотужніше і найскладніше рослинне угруповання, без сумніву, у 1920-х роках став об'єктом науково-теоретичних і практичних досліджень, а провідною установою їх втілення – Всеукраїнське управління лісами (1922). В умовах зростання масштабів використання лісової сировини задля вироблення продуктів праці постало питання вжиття системи заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання, підвищення продуктивності відтворення, охорони і захисту лісів, поліпшення культури ведення лісового господарства. Є. Лавренком було розроблено анкету для збирання відомостей про ліси, а УКК у вигляді рекомендованого розпорядження довів її до відома адресатів⁴². Подібні заходи не були поодинокими акціями. З-поміж виконавців лісовпорядкувальної справи зустрічаємо імена авторів часопису "Краєзнавство", зокрема і тих, кому належить стаття "Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона"⁴³.

Реальні перспективи збільшення масштабів безсистемного вирубування та використання зайнятих лісом земель для виробничих потреб створюють, за переконанням Є. Лавренка і П. Погребняка, таку ситуацію, коли науковцям важко відстежити різницю, що трапляється “у разі зміни зовнішніх чинників... особливо негосподарської людської діяльності” з “рослинним суспільством” тривалого часу становлення – лісом⁴⁴. Тому, логічно розгортаючи власні міркування, вчені переконують читацьку аудиторію часопису “Краєзнавство” у необхідності найшвидшого проведення опису лісових масивів у всіх природних зонах України, а згодом – виявлення місця, яке вони займають в інтегральній (сумарній) величині всього природно-ресурсного потенціалу країни. Це стало б, на їхню думку, “запорукою упорядкованого, раціонального природокористування”⁴⁵.

Екологічне мислення Є. Лавренка і П. Погребняка виявляється і в естетичному ставленні до лісів – “огнищ здорового оточення для людини... природного явища, що складає наймальовничіші в нашій країні краєвиди”⁴⁶. При цьому вчені апелюють до досвіду німецьких колег, які успішно зберігають ділянки первинного лісу⁴⁷. Пізнавальне ознайомлення з диким лісом і з таким, що зазнав антропогенних втручань, сприяє формуванню активної громадянської екологічної позиції, пробудженню почуття особистої причетності до проблем охорони навколишнього середовища. Це, як вважають дописувачі, і є одним із шляхів забезпечення пріоритетності у суспільстві природоохоронних інтересів над економічними⁴⁸.

Від актуалізації питання охорони лісів до обґрунтованого доведення важливості використання досвіду іноземних колег, а далі через подачу результатів власного співробітництва з вищими і низовими краєзнавчими осередками заради проведення на основі таксономії природно-географічної зони лісгосподарського районування до виведення концепту негайного оголошення окремих ділянок лісів України заповідною зоною – таким шляхом проходить представлення теми публікації Є. Лавренком та П. Погребняком. Характеристика ними історичного процесу складання ґрунтового покриву, рослинного, тваринного, орнітологічного світів лісу, їх залежності від людської діяльності окреслило коло доведень на користь виокремлення його для охорони. Так, основним доказом потрібності створення заповідної зони у Чечільницькому лісництві є старий деревостан, Чорноліському – сфагнові болота, Кременчуцькому – тваринні популяції, Сумському – “ізолювані від суцільного ареалу колонії борових, ягідних кущів”, Дніпропетровському – зразки північної папороті, Вінницькому – “найпівденніший в СРСР – вересняк” і т.д.⁴⁹

Зауважимо, що для робіт Є. Лавренка, а також П. Погребняка характерним є розгортання теми за таким планом, який динамізує розглядувані субстанції – ліс чи степ. Подібне уможливлюється своєрідною композицією статей цих учених, яка *in concreto* взаємопоеднує частини

тексту різних часових дистанцій і просторових перспектив. Так, аналіз сучасного стану природоохоронних заходів стосовно лісових, степових природних комплексів відбувається на тлі постійного звернення до набутків попереднього часу і вироблення завдань на майбутнє в межах усієї України чи її локальної території.

Значущі одиниці речень і групи речень відкривають тексти робіт Є. Лавренка і П. Погребняка⁵⁰. І перша, і друга статті розпочинаються доведенням важливості охорони природи в цілому і степів, лісів зокрема, а потім увесь текст підпорядковується послідовному обстоюванню природоохоронної ідеї.

Допис краєзнавця, біолога, лектора Лубенського педтехнікуму С. Тисаревського “Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини” народжений практичними шуканнями⁵¹. Проте, якщо Є. Лавренко і П. Погребняк розкривають тему не прив’язуючись до конкретного територіально визначеного регіону країни, то С. Тисаревський спробував проілюструвати свої думки, зосереджуючись на фауні означеного краю – Лубенського.

Його робота базується на результатах учнівських, студентських екскурсій, польових обстеженнях, які проводилися ним, а також на дослідженнях музейних фондів Полтави, Миргороду, Лубен, особистої природничої колекції відомої дослідниці місцевості К. Скаржинської⁵². Заручившись широкою джерельною базою, краєзнавець розгортає аналіз природозмін Лубенщини, дотримуючись процедури історичної ретроспекції на основі опису археологічних знахідок залишків тваринного світу в глибинних пластах земної кори⁵³. Зазначення викопних фауністичних речей супроводжується фіксацією їх наукових латино- і україномовних назв, місця і часу знаходження та вказуванням фізичних осіб, установ, закладів, організацій, котрі здійснили це. Час від часу єдинотематичний зміст розвідки С. Тисаревського доповнює порівняльним контрастуючим фоном – ситуацією охорони фауни в інших регіонах України, Західній Європі і Америці⁵⁴. Такий паралелізм сприяє створенню у читача враження більшої переконливості у необхідності розширення списку тварин, заборонених для полювання, щоб у найближчому майбутньому не “мати цих тварин тільки в музеях”⁵⁵.

Вдаючись до гіпотетичних припущень стосовно генези назв населених пунктів від ареалу поширення популяцій окремих тварин, С. Тисаревський виступив з ініціативою використання історико-ономастичних джерел у процесі з’ясування минулого фауни країни⁵⁶.

Природоохоронні ідеї науковця С. Тисаревського мали неабиякий вплив на ряд конкретних робіт краєзнавчих осередків другої половини 1920-х – початку 30-х років, про що свідчать матеріали розділу “Життя краєзнавчих організацій” журналу УКК⁵⁷.

Обов’язкова присутність природоохоронних акцентів при констатації фактів зниклих і зникаючих видів тварин, по-перше, є своєрідним

обігруванням головного у смислі статті, а по-друге, визначає структуру тексту. Остання, на відміну від текстової будови розробок Є. Лавренка, П. Погребняка, де маємо поділ робіт на окремі, логічно завершені міні-розділи, за зовнішньою організацією є суцільною. Її сюжетна композиція розкривається не через самостійні але взаємопов'язані, логічно завершені текстові блоки, а через формально нероздільну тканину тексту, у якому закінченість думок виділяється лишень частими відступами у рядках.

Суспільні відносини у галузі охорони, відтворення і використання природозаповідного фонду розвивалися згідно з правовими актами організації цих заходів, про що згадувалося вище. На момент появи журналу заповідна мережа України включала ряд природних заповідників, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних і зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Стосовно неї встановлювався особливий правовий режим, який гарантував збереження цінних і цікавих територій і об'єктів природи країни. До таких, на думку багатьох науковців, яких представляли у журналі Д. Зайцев і А. Феценко, необхідно було б зарахувати і Дніпрові пороги та Корсунщину.

Роботи Д. Зайцева і А. Феценка "заповнили" екологічну лакуну, що притаманна історико-географічним дослідженням запорозьких і корсунських місць⁵⁸. Проблема захисту і збереження природи, що особливо заявила про себе в умовах індустріалізації суспільства, спонукала науковців звернути увагу фахівця і пересічної особи на її існування. Орієнтування на загальну читацьку аудиторію зумовило поєднання в змісті текстів серйозних наукових і квазі-суджень, естетико-екологічних міркувань, які деякою мірою хоча і впливають на сутнісну їх функцію, однак не перетворюють дописи Д. Зайцева і особливо А. Феценка на праці популярного характеру.

Доведення необхідності створення природозаповідних зон у районі запорозьких, корсунських островів опосередковуються дописувачами журналу "Краєзнавство" по-різному. Д. Зайцев при цьому вдається до аналізу природничих й історичних студій вітчизняних і зарубіжних науковців не одного покоління, що стосуються цих островів, зокрема Хортиці. „Експлуатуючи" їх висновки, вчений пояснює необхідність "...перед тим, як з лопатою, мотикою та динамітом прийти сюди, ... оглянути, описати, зфотографувати, засняти на кінофільму все навколо, ...бо незабаром все це сховається під водою і назавжди згине для науки"⁵⁹.

Дослідивши проблему, автор статті аналізує можливу варіативність у визначеннях заповідної зони. Посилаючись на досвід дореволюційних природоохоронних заходів проектування на Хортиці паркового ансамблю, що так і не був реалізований, Д. Зайцев виступив за збереження тут окремих заповідних ділянок, відкинувши ідею

оголошення всього острова заповідником⁶⁰. Свою позицію він пояснює відсутністю можливостей реалізувати цей задум, оскільки на той час уже тривали роботи над втіленням проекту Дніпробуду в життя⁶¹. За переконаннями Д. Зайцева, до таких природних зон, які мали б охоронятися Законом, треба віднести "весь берег (острова – В. Б.) понад Старим Дніпром із скелями, цілиним степом та байрачними лісками... плавневі ділянки з озерами"⁶². Іншу ж частину острова Хортиці пропонувалося перетворити більшою частиною на парк-пам'ятку природи⁶³.

Стаття "Дніпробуд і острів Хортиця" за змістом є зразком екологічного прагматизму. Її автор визнає і пояснює втрати природи як невідворотний наслідок розвитку людської цивілізації, а перетворення – як результат перемоги людини над природою, а створення заповідних зон – як "музей", символ її виграшу⁶⁴. І це вже не є науково виважені доведення, бо їх обґрунтування відбуваються на рівні освоєння ідеологічних бажань: показати, "що життя є боротьба, ... найсильнішою в цій боротьбі є людина, ... серед усіх людей найкраще бореться організований пролетар"⁶⁵. Для Д. Зайцева влаштування на острові Хортиця заповідних ділянок мотивується служінням природи людині, для якої та мала стати "фабрикою виробу кисня", "площею" під будівництво будинків відпочинку, санаторіїв, шкіл та інших дитячих установ тощо⁶⁶. Отже, екологічні роздуми в роботі Д. Зайцева ідейно підводять нас до усвідомлення того, що створюються нові дешифрації значень ставлення людини до природи, за допомогою яких розкривається техногенізація громадської думки у 1920-і роки⁶⁷.

Близьким за об'єктом вивчення є допис Я. Якуші – викладача географії Коростенського педтехнікуму, де йдеться про Дніпрові пороги, їх гідрооточення⁶⁸. Географічний опис останніх автор супроводжує історичним, фольклористичним матеріалами про походження окремих місцевих потамонімів, лімонімів, оронімів, дрімонімів, дромонімів, хоріонімів. Вступ, що складається з загальних зауважень до теми, та конкретні описові розвідки за дев'ятьма найбільшими Дніпровими порогами, вміщені в окремих відділках, ілюструються тематичними світлинами, що документують уміщену тут інформацію. Характерним для роботи Я. Якуші є чергування розміреного історико-географічного опису з заувагами природоохоронного змісту: "невміру ретельне господарювання ... весь берег голісінький"⁶⁹ (про Попівський річковий о-в), "природні багатства зникли ... ліс винищено"⁷⁰ (про Запорозьку Пущу), "Великий Дубовий острів ... жодного нятяку на дубину"⁷¹, "Вербовий (о-в – В. Б.) – жодної деревини"⁷², "... росло багато дерева сокорини – тепер оголене"⁷³ (Становий о-в), "недавно був гарний ліс ... тепер низькорослі чагарники"⁷⁴ (про о-ви Яцевий, Демковий) тощо. Не присвячуючи роботу спеціально природоохоронній тематиці, автор усе ж не обходить увагою назрілі екологічні проблеми навколо запорозьких об'єктів природи.

Обґрунтування А. Феценком необхідності створення природозаповідної зони на корсунських островах відбувається на тлі ботаніко-географічного опису місцевості з метою підкреслення її унікальності⁷⁵. Загальна характеристика сучасної геологічної будови островів зі супровідною еволюційною орографічною ретроспекцією, їх флори і фауни – таким є план подачі матеріалу вченим. Редакція журналу, коментуючи актуальність теми, зауважує присутність у роботі низки фактичних помилок у визначенні природних об'єктів⁷⁶. Пам'ятаючи, що редагуванням часопису "Краєзнавство" займався УКК, а у його склад на момент появи статті у світ перебували два природознавці високої кваліфікації – Є. Лавренко і О. Яната, можна припустити, що зауваги, які супроводжують роботу А. Феценка, належать їм. Коректної форми коментарі редакції до статті свідчать про її високу культуру спілкування зі своїми дописувачами.

На відміну від розвідки Д. Зайцева, студія А. Феценка відзначається відсутністю апологетики розвитку індустріального суспільства. Засудження нищення природи доповнюється конкретними пропозиціями щодо проведення природоохоронних заходів в УСРР: від розширення мережі тематичних осередків, рівномірної організації заповідників природи, до освоєння екологічних ідей на рівні індивідуальної і колективної свідомості⁷⁷. Сміслові положення екологічного моралізму дописувача проглядаються на горизонтальних – організаційних та вертикальних – змістових осях. Своєрідна сітка співрозташування думок науковцем проголошує виведення форми природоохоронної справи в країні зі сфери номінальної до сфери усвідомленої діяльності.

Текст роботи "Корсунські острови та їхня околиця" А. Феценка, як і публікації С. Тисаревського, Д. Зайцева (крім роботи Я. Якуші), не містить ознак внутрішніх структурних меж закінчених думок. Як публікації Є. Лавренка, П. Погребняка, Я. Якуші, так і роботи А. Феценка супроводжуються ілюстративною частиною інформаційного матеріалу, світлинами, виконаними краєзнавцем О. Костюченком. Відзначимо властиву для робіт Є. Лавренка, П. Погребняка, С. Тисаревського, А. Феценка, Я. Якуші термінологічну насиченість текстів, що увиразнює професіоналізм при написанні видрукуваних за їхнім авторством розвідок.

На межі художнього і наукового стилів розгортає основну ідею своєї роботи акад. С. Рудницький⁷⁸. Переглядаючи низку досягнень Західної Європи і США в екскурсіоністиці, туристичній справі, відомий учений висуває власне бачення розвитку "радянської туристики". У цілому насичена ідеологічними символами трактування туристики стаття торкається й природоохоронного аспекту, який оформлений у реченні: "Радянський турист повинен почувати себе на кожному місці неначе інспектором охорони природи й культури і не тільки сам їх охороняти, але й дбати, щоб інші їх охороняли"⁷⁹.

Конкретизацій цієї думки далі не знаходимо, але на тлі вивчення студій з вітчизняного туризму, екскурсіоністики, масив яких на сьогодні є мало вивченим⁸⁰, подібна заувага не є поширеною.

Аналіз публікацій часопису "Краєзнавство" у поєднанні з іншими джерелами 1920–1930-х рр. утворює декілька методологічних підходів до вирішення питань, пов'язаних зі співіснуванням "людина – природа". Назвемо їх екологічним моралізмом, реалізмом, прагматизмом. Для першого з них властивий емотивний гуманізм, розумний раціоналізм у ціннісних орієнтаціях ставлення до природного середовища; для другого – обстоювання позиції узгодження потреб науково-технічного прогресу з реальними можливостями природи без шкоди для неї самої, а для останнього – споживацьке ставлення до природного довкілля, виправдане індустріальною добою людської цивілізації, за якої інакше і не може бути. Різниця між засадничими принципами екологічних прагматизму і реалізму й екологічним моралізмом полягає в теоретичному і методичному зміщенні акцентів з проблем використання природного середовища на проблему ставлення до нього, або, інакше кажучи, з рівня соціально-економічної, суспільно-політичної аргументації на рівень сприймаючої свідомості. Важко вказати на час появи та засновників цих екологічних дискурсів. Та у цей час вони "вилилися" у конкретні студії С. Рудницького, О. Янати, К. Дубняка, Д. Зайцева та ін.

Прикладом екологічного моралізму є конструювання каркасу загальної проблематики взаємин живих організмів з довкіллям і у ньому вченими В. Вернадським, М. Воскресенським, Є. Лавренком, П. Погребняком, Є. Чикаленком, М. Шарлеманем, Я. Якушею, О. Янатою та іншими. У дусі ідей С. Кулябки відомий еколог М. Воскресенський намагається увиразнити спільність фізичного і духовного стану людини та "довколишніх обставин її буття і, в першу чергу, природничих"⁸¹. Популяризатором "укріплення в народі свідомого любовного ставлення до навколишньої йому природи, краю взагалі й до ідеї охорони пам'яток природи й старовини" увійшов в історію екологічної думки, історичну екологію О. Яната⁸². Глибоко філософські, етичні й естетичні норми спілкування між природою і людиною склали ядро нової української географії, антропогеографії С. Рудницького⁸³. Всебічні дослідження впливу людського фактору на довкілля з метою вироблення морального кодексу ставлення до нього займає значну частину праць М. Шарлеманя⁸⁴. Висвітленням засад гармонійного співжиття українців-трудолюбів і природи на основі виваженого досвіду ставлення до неї займався Є. Чикаленко⁸⁵, чим продовжив традиції Ф. Прокоповича – співвідносити людську діяльність як мистецтво та природне формування. Установку на морально усвідомлені дії людини – "господаря", "батька", "попечителя" природи відбивають концепції біогеоценології, дослідження екосистем, природоохорони Є. Лавренка⁸⁶. Перелік прихильників екологічного моралізму можна було б продовжува-

ти. При всій розмаїтості питань, які розроблялися ними, об'єднувальним середовищем для їхніх студій є усвідомлений вибір моральної, екологічно виваженої поведінки індивіда у природі, для якого, за словами В. Вернадського, стиль мислення працював би за алгоритмом його відповідальності за розвиток біосфери⁸⁷.

Верифікаційною інстанцією процесу осмислення екологічних прагматизму і реалізму для першого є праці К. Дубняка, Г. Закревської, Ф. Козубовського, для другого – Д. Зайцева, С. Постриганя, А. Феценка та ін.⁸⁸ “Вилучивши” з них сутність, спродукуємо шкіц їх тлумаченням. Для прихильників екологічного прагматизму природа – це, передусім, основа розвитку суспільства, а її ресурси – єдино вагомий аргумент доцільності загальних і регіональних досліджень. Не закликаючи до нищення, руйнування природного середовища, вони вважали подібне закономірністю існування людства. Для adeptів екологічного реалізму

руйнування природи хоча й було таким же неминучим наслідком діяльності людей, та все ж, як і для екологів-моралістів, остання мала носити свідомо виважений, раціонально обґрунтований характер. Визнання екологами-реалістами “розрахункового” ставлення до природи звучить як продовження концептуальних положень екологічного прагматизму, а відсутність чітких меж між ними свідчить про їх неоднорідність.

Отже, наведені вище роздуми щодо історико-екологічних мотивів у краєзнавчих розвідках 1920–1930-х рр. доводять їх поширеність, неоднорідність світоспоглядання, світосприйняття, яке склалося на той час, суспільної практики, котра їх склала, багатовекторні підходи до взаємодії між складовими фундаментальної тріади буття: людина, суспільство – час – природа, а окремі досягнення екологів-моралістів є суголосними нашому часові та потребують додаткового студювання.

Примітки

1. *Иларион Киевский*. О законе, данном через Моисея, и о благодати и истине, явленной Иисусом Христом, и о том, как закон миновал, а благодать и истина наполнила всю землю и вера распространилась во всех народах вплоть до нашего народа русского; и молитва к Богу от всей земли нашей // *Златоструй*. – М.: Мол. гвардия, 1990. – С. 106-123; *Послання Никифора митрополита Київського до князя Володимира, сина Ярослава* // *Людина і довкілля*. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 2: *Людина і довкілля в українській духовності*. – С. 31-33; *Мойсей Видубицький*. Слово ігумена про побудову стіни у Видубичах // *Людина і довкілля*. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 2: *Людина і довкілля в українській духовності*. – С. 41-42; Слово Даниїла Заточника [по всем известным спискам] с предисловием и примечаниями. – СПб.: Тип. хромолиотограф. А. Траншель, 1889. – 84, [III] с. та ін.
2. *Крисаченко В. С.* Передмова // *Людина і довкілля*. Антологія: В 2 кн. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 1.: *Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури*. – С. 15.
3. Аристотелівські проблеми або питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем // *Пам'ятки братських шкіл на Україні*. Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 337-512; *Калиновський С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть этика // *Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.* – К.: Наук. думка, 1987. – С. 47-270; *Кулябка С.* Этика // *Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст.* – К.: Наук. думка, 1987. – С. 271-296; *Прокопович Ф.* Філософські твори:

- В 3 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 2: *Натурфілософія, або Фізика. Етика. Логіка* – 500 с.; *Сковорода Г.* Начальная дверь по христианскому добронравию // *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 42-50; *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного // *Українська література XIV–XVI ст.* – К.: Наук. думка, 1988. – С. 200-235 та ін.
4. *Велланский Д.* Основное начертание общей и частной физиологии, или физики органического мира. – СПб.: Тип. Гуттенбера, 1836. – 502, [XI]с.; *Волков Хв.* Антропология и ее университетское преподавание: L'Antropologie et son enseignement universitaire (К пересмотру университетского устава). – Б.м.; Б.и., б.г. – С. 99-107; *Головацький Я.* Розправа о язице южнорусском и его наречиях, читана в общем заседании на съезде ученых русских 23 жовтня 1848 г. н.ч. у Львові // *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови*: В 2 ч. Ч. 1 – К.: Рад. школа, 1959. – С. 224-227; *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., в 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1: *До початку XI в.* – С. 152-180; *Злупко С. М.* Сергій Подолинський – вчений і мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 146-151; *Куліш П. О.* Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2: *Листи з хутора*. – 586 с.; *Мірчук Г.* Призначення нації // *Основа*. – 1993. – № 1. – С. 148-152; *Туган-Барановський М.* Теоретические основы марксизма. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1905. – 218 с.; *Юркевич П.Д.* Мир з ближніми як умова християнського співжиття // *Філософська і соціологічна думка*. – 1992. – № 10. – С. 94-97 та ін.
5. *Талиев В. И.* Охраняйте природу! // *Этико-эстетический подход к охране дикой природы в заповедном деле*. Сер. История охраны

- природи. – К.: В. и., 1997. – С. 9-20; *Його ж.* Охрана местной природы... // Вопросы краеведения. Сб. статей. – Н. Новгород: Нижполиграф, 1923. – С. 30, 31
6. *Крисаченко В. С.* Розвиток української еколого-культурологічної думки // Людина і довкілля. Антологія: В 2 кн. – К.: Заповіт, 1995. – Кн. 1: Природа і людиність України в пам'ятках світової і національної культури. – С. 363; *Головацький Я.* Розправа о языке южнорусском и его наречиях, читана в общем заседании на съезде ученых русских 23 жовтня 1848 г. н. ч. у Львові // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: В 2 ч. Ч. 1. – К.: Рад. школа, 1959. – С. 224-227.
7. Положення про пам'ятники культури і природи // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 725. – Арк. 39.
8. Протокол засідання колегії Наркомзема від 25.09.1921 р. про стан "Асканія Нова" // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1163. – Арк. 5; Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету й Ради Народних Комісарів УСРР "Про пам'ятники культури й природи" // Охорона пам'яток природи на Україні: – Naturschutz in Ukraina: Зб. пр. – Х.: Б. в., 1927. – С. 85-87 та ін.
9. Діяльність сільськогосподарського наукового комітету України // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 566-566зв.
10. *Лавренко Є.* Охорона природи на Україні: Naturschutz in der Ukraina. – Х.: Б. в., 1927. – С. 1.
11. Там само. – С. 3.
12. Діяльність сільськогосподарського наукового комітету України // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 566 зв.
13. *Примітка.* З моменту створення.
14. *Лавренко Є.* Охорона природи на Україні: Naturschutz in der Ukraina. – Х.: Б. в., 1927. – С. 2.
15. Там само.
16. Розподіл території відання краєвих інспектур охорони пам'яток природи // Охороняймо пам'ятники природи. – Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетров. краєвої інспектури охорони пам'яток природи, 1930. – С. 51-52.
17. Від редакції // Охорона пам'яток природи на Україні: Naturschutz in Ukraina: Зб. пр. – Х.: Б. в., 1927. – С. III-IV.
18. *Аверін В. Г.* Охорона птахів та пташині заповідники на Україні // Охорона пам'яток природи на Україні. – Х.: Б. в., 1927. – С. 70-71; Краткий обзор деятельности Всеукраинского общества защиты животных и растений ("Живрас") за 1925-1927 гг. // Охрана природы. – 1928. – №5. – С. 28-30.
19. *Шамет М.* Колонія Ангальтських поселенців "Асканія-Нова" 3.03.1828 р. 1-й Державний степовий заповідник "Чаплі" – 1928 р. // ВП. – 1928. – № 3-4. – С. 157-170.
20. *Акімов І., Ющенко О.* Асканія відкривала заповідний літопис України // Рідна природа. – 1998. – № 1-3. – С. 7; *Головянко З.* Лісова дослідна справа на Україні // Вісн. сільськогосподарської науки. – 1924. – № 1-2. – С. 5-8; *Є. Л.* Організація піскових заповідників у районі Дніпрового низу // ВП. – 1928. – № 5-6. – С. 310; *Шамет М.* Колонія ангальтських поселенців "Асканія-Нова" 3.03.1828 р. 1-й Державний степовий заповідник "Чаплі" – 1928 р. // ВП. – 1928. – № 3-4. – С. 157-170; *Шарлемань М.* Наші досягнення в справі охорони природи // ВП. – 1924. – №5-6. – С. 4-7; *Його ж.* Охорона природи та збирання відомостей про тварин "Пам'ятки природи" // Вивчаймо природу краю: Зб. статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. – К.: Б. в., 1932. – С. 105-107; *Яната О.* До розвитку українського природознавства // ВП. – 1927. – № 1. – С. 3-5 та ін.
21. Хроніка // ВП. – 1928. – № 1. – С. 52.
22. *Богданович М.* Лубенська округа: Ліси на Хорольщині // К. – 1928. – №6-10. – С. 73; *Геринович В.* Кам'янецька округа // К. – 1927. – №1. – С. 26-28; *Кременчуцька округа* // К. – 1928. – №2-3. – С. 48; *Зеленський І.* Лубенська округа: Округовий відділ спілки мисливців та рибалок // К. – 1928. – №2-3. – С. 50; *Миловидов М.* Чернігівська округа: Колонія бобрів в Чернігівській окрузі // К. – 1928. – №2-3. – С. 56; *Чернігівщина:* Остерське наукове товариство // К. – 1927. – №1. – С. 31 та ін.
23. Наукові товариства та організації в Україні // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 365-365 зв.; Краткие сведения о деятельности ИРЕ // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 257, Арк. 208; Статут Всеукраїнського географічного товариства при ВУАН // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 793; Статут Київського товариства природодослідників // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 430; Українське наукове товариство (в м. Києві) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. – 454. – Арк. 364; Устав інститута распространения естествознания Укрнаркомпроса (ИРЕ) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 178 та ін.
24. Наукові товариства та організації в Україні // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 365-365 зв.; Краткие сведения о деятельности ИРЕ [Института распространения естествознания] // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 257, арк. 208; Статут Всеукраїнського географічного товариства при ВУАН // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 179-180; Статут Київського товариства природодослідників // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 430; Українське наукове

- товариство (в м. Києві) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 364; Устав інститута распространения естествознания Укрнаркомпроса (ИРЕ) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – Арк. 178 та ін.
25. *Борейко В.* Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Сер. История охраны природы: В 2 т. – К.: Б. и., 1995. – Т. 1. – 224 с.; Т. 2. – 192 с.
  26. *Лавренко Є.* Рослинність цілих степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 20-33; *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 10-29.
  27. *Петр Степанович Погребняк* // *Борейко В. В.* Популярный биографо-библиографический словарь – справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Сер.: История охраны природы: В 2 т. Т.2. – К.: Б.и., 1995. – С. 32–34.
  28. Там само. – С. 176-179.
  29. *Лавренко Є.* Рослинність цілих степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 23.
  30. Там само. – С. 23.
  31. Там само. – С. 31-32.
  32. *Пащенко В.М., Швец Т.И.* Комплексные физико-географические исследования природы украинских степей // Развитие географической науки в Украинской ССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 75.
  33. *Лавренко Є.* Рослинність цілих степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 20.
  34. Там само – С. 25-31.
  35. Там само. – С. 31.
  36. Там само. – С. 20.
  37. *Евгений Михайлович Лавренко* // *Борейко В.В.* Популярный биографо-библиографический словарь – справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Сер. История охраны природы: В 2 т. Т.1. – К.: Б. и., 1995. – С. 176-177.
  38. Там само.
  39. *Шарлемань М.* Охорона природи та збирання відомостей про тварин “Пам'ятники природи” // Вивчаймо природу краю: Зб. статей про методи вивчення природи та збирання колекцій. – К.: Б.в., 1932. – С. 106.
  40. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 10-29.
  41. *Морозов Г.Ф.* Наука про ліс. – Х.: Держсільгоспвидав, 1931. – С. IX.
  42. Там само.
  43. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 29-30.
  44. Там само. – С. 10.
  45. Там само. – С. 11.
  46. Там само.
  47. Там само.
  48. Там само.
  49. *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 16-23.
  50. *Лавренко Є.* Рослинність цілих степів України та їх охорона // К. – 1928. – № 6-10. – С. 20-32; *Лавренко Є., Погребняк П.* Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона // К. – 1929. – № 1-2. – С. 10-29.
  51. *Тисаревський С.* Вимерлі та вимираючі звірі Лубенщини // К. – 1928. – № 1. – С. 10-13.
  52. Там само. – С. 10.
  53. Там само. – С. 10-13.
  54. Там само.
  55. Там само.
  56. Там само.
  57. *Бочков Д.* Шевченківська округа // К. – 1927. – №3. – С. 29; *Вінницька округа* // К. – 1927. – №1. – С. 24; *Геринович В.* Кам'янецька округа // К. – 1927. – №1. – С. 28; *Дніпропетровська округа* // К. – 1928. – №1. – С. 27; *Кременчуцька округа* // К. – 1928. – №1. – С. 27; *Лубенська округа: Округовий відділ спілки мисливців та рибалок* // К. – 1928. – №2-3. – С. 50 та ін.
  58. *Акинфиев И. Я.* Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования: В 2 ч. – Екатеринослав: Тип. Н.Я.Павловского, 1889. – Ч. I. – 116 с.; Ч. 2. – 238 с.; *Його ж.* Климат Екатеринослава // Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895г. – Екатеринослав: Б.и., 1894. – С. 53-66; *Його ж.* Ботаническое исследование Новомосковского уезда Екатеринославской губернии: материалы к познанию фауны и флоры Российской империи // Зап. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. ботан. 1896. – Вып.3. – С. 1003-1333; *Його ж.* Очерк флоры г. Екатеринослава с планом г. Екатеринослава и его окрестностей // Зап. Новороссийск. О-ва естествоиспытателей. – Б.г. – Т.10. – Вып.1. – С. 1-144; *Бекетов А.* Об Екатеринославской флоре. – СПб.: Тип. Демакова, 1886. – 166с.; *Новицкий Я. П.* Народна пам'ять про козацтво / Я.П.Новицкий, А.Л.Сокульский, В.І.Шевченко. – Запоріжжя: СП “Интербук”, 1991. – 303с.; *Каргопольцев И. Н.* Путеводитель по р. Днепр и его порогам. – Екатеринослав: Б.и., 1888. – 367с.; *Яворницький Д.* Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 142с. та ін.
  59. *Зайцев Д.* Дніпробуд і острів Хортиця // К. – 1927. – № 1. – С. 18.
  60. Там само. – С. 22.
  61. Там само.
  62. Там само. – С. 18.
  63. Там само.

64. Там само. – С. 22-23.
65. Там само.
66. Там само.
67. Мазлах С. Дніпрельстан і його економічне значення // Знаття. – 1927. – № 2. – С. 17-19; Плавинський О. Дніпрельстан і меліорація // Знання. – 1927. – № 1. – С. 7-9; Філянський М. В царинах Дніпрельстану // Знаття. – 1927. – № 18. – С. 1-3 та ін.
68. Якуша Я. Територія Дніпрових порогів (географічний нарис) // К. – 1928. – № 2-3. – С. 22-45.
69. Там само. – С. 25.
70. Там само. – С. 27.
71. Там само. – С. 42.
72. Там само.
73. Там само. – С. 21.
74. Там само. – С. 30.
75. Фещенко А. Корсунські острови та їхня околиця // К. – 1928. – № 4. – С. 13-19.
76. Там само. – С. 13-14.
77. Там само. – С. 13-19.
78. Рудницький С. Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – № 2-3. – С. 8-13.
79. Тронько П.Т. Туристсько-екскурсійна робота як один з напрямків дальшого розвитку історичного краєзнавства в Україні // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.: В 2 ч. Ч. 1. – К., Косів: Б.В., 1994. – С. 60
Воскресенський М. Організм та оточення. – Х.: К.: ДВУ, 1929. – 69 с.
79. Яната О. Необхідні умови до популяризації в нас природознавства й агрономії // Вісн. АН України. – 1993. – № 2. – С. 72-81.
80. Рудницький С. Україна – наш рідний край. – Львів: Накл. заг. укр. культ. ради, 1917. – 142с.
81. Шарлемань М. Дещо про Надморські заповідники // ВП. – 1931 – № 1-2. – С. 65-66; Шмальгаузен І. Зоогеографія УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1937. – 234 с.
82. Чикаленко Є. Як впорядкувати хазяйство в полі. – К.: Укр. агроном, 1918. – 15 с.
83. Лавренко Є. Охорона природи на Україні // ВП. – 1927. – № 3-4. – С. 163-179; Його ж. Нарис рослинності на Україні // ВП. – 1927. – № 3-4. – С. 180-190; Його ж. Рослинність України // ВП. – 1927. – № 2. – С. 77-94.
84. Цит. за: Кравченко С. М., Костицький М.В. Екологічна етика і психологія людини. – Львів: Світ, 1992. – С. 49.
85. Дубняк К. Вивчення продуктивних сил і краєзнавство // К. – 1927. – № 1. – С. 5-9; Його ж. Районування й краєзнавство // К. – 1927. – № 2. – С. 4-8; Його ж. Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – № 6-10. – С. 1-4; Закревська Г. Мінеральна сировина Київської округи // К. – 1928. – № 5. – С. 33-44; Постригань С. До вивчення флори України // К. – 1927. – № 2. – С. 15-20; Фещенко А. Корсунські острови та їхня околиця // К. – 1928. – № 4. – С. 13-19 та ін.

Summary:

The author describes the ecological regional geographical work, reveals the way of co-operation of state and public structures while improving ecological problems.

Key words: The National Committee of Agricultural (Land) Affairs, commission, inspector, published works, The Committee of Regional Geography, consciousness, work.

